परिशिष्ट :

बोर्ड द्वारा नवीन पाठ्यक्रम 2023-24 पर आधारित अध्यायवार विषयवस्तु

2. शब्दरूपाणि

इदम् (यह) पुल्लिंग के रूप

विभक्तिः	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमा	अयम्	इमौ	इमे
द्वितीया	इमम्	इमौ	इमान्
तृतीया	अनेन	आभ्याम्	एभिः
चतुर्थी	अस्मै	आभ्याम्	एभ्यः
पञ्चमी	अस्मात्	आभ्याम्	एभ्यः
षष्ठी	अस्य	अनयोः	एषाम्
सप्तमी	अस्मिन	अनयोः	एषु

इदम् (यह) स्त्रीलिंग के रूप

विभक्तिः	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमा	इयम्	इमे	इमाः
द्वितीया	इमाम्	इमे	इमाः
तृतीया	अनया	आभ्याम्	आभिः
चतुर्थी	अस्यै	आभ्याम्	आभ्यः
पञ्चमी	अस्याः	आभ्याम्	आभ्यः
षष्ठी	अस्याः	अनयोः	आसाम्
सप्तमी	अस्याम्	अनयोः	आसु

4. कारक-उपपद विभक्तय (सहश, भी, पटु)

(5) **अधः प्रदत्तशब्दयोः उचितविभक्ति प्रयोगेण वाक्यूं पूरयत—**

(i) .... सदृशं किञ्चित् स्थौल्यापकर्षणं नारित।

(अ) व्यायामेन, (ब) व्यायामं, (स) व्यायामिनः

(ii) बालकः .... विभेति।

(अ) सिंहः, (ब) सिंहस्य, (स) सिंहात्

(iii) सीता .... पटुः अस्ति।

(अ) गृहकार्यम्, (ब) गृहकार्यात्, (स) गृहकार्ये

उत्तराणि—(i) (अ) व्यायामेन

(ii) (स) सिंहात्

(iii) (स) गृहकार्ये

8. अव्ययानि

(1) विद्यालये .... अवकाशः भविष्यति।

(अ) ह्यः, (ब) श्वः, (स) सम्प्रति

(2) यदि मेघः गर्जति .... मयूराः नृत्यन्ति।

(अ) तदा, (ब) तर्हि, (स) यथा

(3) त्वम् अत्र .... श्रमं करोषि।

(अ) एव, (ब) वृथा, (स) तत्र

(4) परीक्षकः .... परीक्षणं कृतवान्।

(अ) अपि, (ब) एव, (स) ह्यः

(5) .... सर्वत्र वायुः विद्यमानोऽस्ति।

(अ) यत्र-तत्र, (ब) तत्र-अत्र, (स) यत्र-अत्र

(6) .... भवान् किं खादति?

(अ) पुनः, (ब) इदानीम्, (स) अपि

(7) .... मेघाः वर्षन्ति।

(अ) इदानीम्, (ब) सम्प्रति, (स) एव

(8) वृद्धः मार्गे .... गच्छति।

(अ) यत्र, (ब) शनैः, (स) उच्चैः

(9) सूपकराणां मेषेण सह एषः कलहः .... भवतां विनाशकारणं भविष्यति।

(अ) एव, (ब) नूनं, (स) अपि

(10) अहम् .... गृहं गमिष्यामि।

(अ) अपि, (ब) श्वः, (स) ह्यः

(11) किं त्वम् .... वाराणसीं गमिष्यसि?

(अ) इतस्ततः, (ब) एव, (स) अपि

(12) सः सर्ववृत्तान्तं निषेद्य सकरूपम् .... अक्रन्दत्।

(अ) शनैः, (ब) उच्चैः, (स) वृथा

(13) अहं .... विद्यालयं गच्छामि।

(अ) अधुना, (ब) अपि, (स) एव

(14) तव कार्यालये .... अवकाशः आसीत्।

(अ) श्वः, (ब) ह्यः, (स) अपि

(15) .... तु सः एकः आदर्शः मार्गदर्शकः अस्ति।

(अ) यदा, (ब) तदा, (स) कदा

OSWAAL BOOKS LEARNING MADE SIMPLE

(16) .... देवालये शंखनादः कर्त्तव्यः।

(अ) यत्र, (ब) तत्र, (स) तदा

(17) .... मंगलवारः अस्ति।

(अ) अद्य, (ब) श्वः, (स) ह्यः

(18) त्वं स्वयगरं .... अगच्छः?

(अ) तदा, (ब) कदा, (स) यदा

(19) गायकः .... गायति।

(अ) उच्चैः, (ब) शनैः, (स) एव

(20) छात्राः विद्यालये .... भ्रमन्ति।

(अ) सम्प्रति, (ब) इतस्ततः, (स) शनैः

(21) अध्यापकः कक्षायां .... आगच्छत्।

(अ) सहसा, (ब) सम्प्रति, (स) अधुना

(22) अहम् पाण्डवानां कौरवाणां .... गुरुः अस्मि।

(अ) च, (ब) एव, (स) अपि

(23) अद्य तु .... छायायां प्रार्थना भवति।

(अ) तत्र, (ब) अत्र, (स) यत्र

(24) .... नार्यस्तु पूज्यन्ते रमन्ते .... देवताः।

(अ) यत्र-तत्र, (ब) अत्र-यत्र, (स) तत्र-अत्र

(25) श्रेष्ठः बालकः .... समयं न यापयेत्।

(अ) शनैः, (ब) वृथा, (स) अपि

उत्तराणि—(1) (ब) श्वः, (2) (ब) तर्हि, (3) (ब) वृथा, (4) (स) ह्यः, (5) (अ) यत्र-तत्र, (6) (ब) इदानीम्, (7) (ब) सम्प्रति, (8) (ब) शनैः, (9) (अ) एव, (10) (ब) श्वः, (11) (स) अपि, (12) (ब) उच्चैः, (13) (अ) अधुना, (14) (ब) ह्यः, (15) (ब) तदा, (16) (ब) तत्र, (17) (अ) अद्य, (18) (ब) कदा, (19) (अ) उच्चैः, (20) (ब) इतस्ततः, (21) (अ) सहसा, (22) (अ) च, (23) (ब) अत्र, (24) (अ) यत्र-तत्र, (25) (ब) वृथा।

18. एकस्य श्लोकस्य संस्कृतेन भावाथलेखनम्

प्रथम पाठः

भारतीय वसन्तगीतिः

(1) अधोलिखितस्य श्लोकस्य मञ्जूषायाः सहाय तथा भावार्थे रिक्तस्थानानि पूरयत— **4 × ½ = 2**

निनादय नवीनामये वाणि! वीणाम्
मृदुं गाव गीतिं ललित-नीति-लीनाम्
मधुर मञ्जरी-पिञ्जरी-भूत-मालाः
वसन्ते लसन्तीह सरसा रसालाः
कलापाः ललित-कोकिला-काकलीनाम्॥

भावार्थः

प्रस्तुते श्लोके कविः वीणापाणिं नवीनां वीणां निनादयितुं कथयति-अये शारदे। नवीनां वीणा (i) ....। सुन्दर नीतिसंलग्नम् गीतस्य मधुरं (ii) .... । अस्मिन् वसन्त ऋतौ मृदुं आम्रकुसुमैः पीतपङ्क्तयः रसपूर्णः (iii) .... शोभन्ते। मनोहरः कोकिलानां (iv) विलसन्ति।

मञ्जूषा— गानं कुरु, नितरां वादय, कलापाः, आम्राः

उत्तराणि—प्रस्तुत श्लोके कविः वीणापाणि नवीनां वीणां निनादयितुं कथयति-अये शारदे! नवीनां वीणां (i) **नितरां वादय**। सुन्दरनीति संलग्नम् गीतस्य मधुरं (ii) **गानं कुरु**। अस्मिन् वसन्त ऋतौ मृदुं आम्रकुसुमैः पीतपङ्क्तयः (iii) **आम्राः** शोभन्ते। मनोहरः कोकिलानां (iv) **कलापाः** विलसन्ति।

(2) अधोलिखितस्य श्लोकस्य मञ्जूषायाः सहाय तथा भावार्थे रिक्तस्थानानि पूरयत— **4 × ½ = 2**

वहति मन्दमन्दं समीरे समीरे
कलिन्दात्मजायास्सवानीतीरे
नतां पङ्क्तिमालोक्य मधुमाधवीनाम्।

भावार्थः

प्रस्तुते श्लोके कविः प्रकृतेः सौन्दर्यस्य वर्णयत् कथयति यत-यमुनायाः (i) .... सजले वायौ शनैः शनैः (ii) .... मधुमाधवीलतानाम् (iii) .... अवलोक्य हे वाणि! नवीनां वीणां (iv) .... ।

मञ्जूषा— वादय, वहति, वेतसयुक्ते तटे, नतिप्राप्ताम्

उत्तराणि—प्रस्तुत श्लोके कविः प्रकृतेः सौन्दर्यस्य वर्णयत् कथयति यत् यमुनायाः (i) **वेतसयुक्ते** तटे सजले वायौ शनैः शनैः

(ii) **वहति**! मधुमाधवीलतानाम्

(iii) नतिप्राप्ताम् अवलोक्य हे वाणि! नवीनां वीणां

(iv) **वादय।**

(3) अधोलिखितस्य श्लोकस्य मञ्जूषायाः सहाय तथा भावार्थे रिक्तस्थानानि पूरयत— **4 × ½ = 2**

ललित-पल्लवे पादपे पुष्पपुञ्जे
मलयमारुतोच्चुम्बिते मञ्जुकुञ्जे,
स्वनन्तीन्ततिम्प्रेक्ष्य मलिनामलीनाम्।

भावार्थः

प्रस्तुत श्लोकस्य भावः इदम् अस्ति यत् मलयनिल संस्पृष्टे

(i) ....वृक्षः पुष्पसमूहानां (ii) .... कृष्ण भ्रमराणाम् ध्वनिं कुर्वतीम् (iii) .... प्रेक्ष्य हे वीणावादिनी! त्वम् नवीनां मधुरं च गीतं गाय, सहैव नवीनां (iv) .... वादनं कुरु।

मञ्जूषा— वीणायाः, मनोहर पल्लवे, ततिं, शोभनलता विताने

उत्तराणि—अस्य श्लोकस्य भावः इदम् अस्ति यत् मलयनिलसंस्पृष्टे (i) **मनोहर पल्लवे**। वृक्षाः पुष्पसमूहानां (ii) **शोभनलता विताने** कृष्ण भ्रमराणाम् ध्वनिं कुर्वतीम् (iii) **ततिं** प्रेक्ष्य हे वीणावादिनी! त्वम नवीनां मधुरं च गीतं गाय, सहैव नवीनां (iv) **वीणायाः** वादनं कुरु।

(4) अधोलिखितस्य श्लोकस्य मञ्जूषायाः सहाय तथा भावार्थे रिक्तस्थानानि पूरयत— $4 \times \frac{1}{2} = 2$

लतानां नितान्तं सुमं शान्तिशीलम्
चलेदुच्छलेत्कान्तसलिलं सलीलम्
तवाकर्ण्य वीणामदीनां नदीनाम्।

भावार्थः

प्रस्तुत श्लोके कविः सरस्वत्याः वीणां श्रुत्वा। ये ये परिवर्तनं अभवन् अस्य वर्णयत् कथयति—

हे शारदे! तव

(i) .... वीणाम् श्रुत्वालतानां अधिक शान्तियुक्तं पुष्पं (ii) .... सरितानां निर्मलं जलं (iii) .... हे वीणावादिनी! (iv) .... वीणां निनादय।

मञ्जूषा— ऊर्ध्व गच्छेत्, चलेत्-नवीनां ओजस्वनीं

उत्तराणि—प्रस्तुत श्लोके कविः सरस्वत्याः वीणां श्रुत्वा ये ये परिवर्तनं अभमन्, अस्य वर्णयत् कथयति— हे शारदे! तव—

(i) **ओजस्वनीं** वीणां श्रुत्वा लतानां अधिकं शान्तियुक्तं पुष्पं

(ii) **चलेत**। सरितानां निर्मलं जलं

(iii) ऊर्ध्वगच्छेत्! हे वीणावादिनी!

(iv) **नवीनां** वीणां निनादय।

पञ्चम पाठः

सूक्तिभौक्तिकम्

(1) अधोलिखितस्य श्लोकस्य भावार्थः मञ्जूषायाः पदं चित्वा पुनः लिखत— $4 \times \frac{1}{2} = 2$

(1) वृत्तं यत्नेन संरक्षेद् वित्रमेति च याति च।
अक्षीणो वित्ततः क्षीणां वृत्ततस्तु हतो हतः॥

भावार्थः

अस्माकं जीवने आचरणम् सर्वोपरिः अस्ति अतः आचरणस्य सदैव रक्षां कुर्याद्—

(i) .... तु भागच्छति गच्छति वा परन्तु यदि आचरणम् (ii) .... अभवत् तु नूनं जीवनम् (iii) .... एव अस्ति! पुरुषं स्वजीवनं सकलं समृद्धं च निर्मापयितुं (iv) .... विशेष अवधानं दद्यात्।

मञ्जूषा— आचरणे, क्षीणो, धनम्

उत्तराणि—अस्माकं जीवने आचरणम् सर्वोपरिः अस्ति अतः आचरणस्य सदैव रक्षां कुर्याद (i) **धनम्** तु आगच्छति वा, परन्तु यदि आचरणम् (ii) **क्षीणो** अभवत् तु नूनं जीवनं (iii) **नष्टं** एव अस्ति। पुरुषं स्वजीवनं सफलं समृद्धं च निर्मापयितुं (iv) **आचरणे** विशेष अवधानं दद्यात्।

(2) अधोलिखितस्य श्लोकस्य भावार्थः मञ्जूषायाः पदं चित्वा पुनः लिखत— $4 \times \frac{1}{2} = 2$

प्रिय वाक्य प्रदानेन सर्वे तुष्यन्ति जन्तवः।
तस्माद् तदेव वक्तव्यं वचने का दरिद्रता॥

भावार्थः

मानवः सदैव सत्यं—

(i) .... वाणी ब्रूयात। मधुरवचनेन सर्वे प्राणिनः (ii) .... अनुभवन्ति। अप्रियं सत्यं न ब्रूयात्। अतः मानवं (iii) .... एव वक्तव्यम्। वचने किम् (iv) .... । मधुरं वचनं एवं जीवनस्य सारः अस्ति।

मञ्जूषा— तोषम्, दरिद्रता, प्रियं, प्रियवचनं

उत्तराणि—मानवः सदैव सत्यं—(i) **प्रियं** वाणी ब्रूयात्। मधुः वचनेन सर्वे प्राणिनः (ii) **तोषं** अनुभवन्ति। अप्रियं सत्यं न ब्रूयात्। अतः मानवं (iii) **प्रियवचनं** एव वक्तव्यम्। वचने किम् (iv) **दरिद्रता।** मधुरं वचनं एव जीवनस्य सारः अस्ति।

(3) अधोलिखितस्य श्लोकस्य भावार्थः मञ्जूषायाः पदं चित्वा पुनः लिखत— $4 \times \frac{1}{2} = 2$

श्रूयतां धर्मसर्वस्वं श्रुत्वा चैवावधार्यताम्।
आत्मनः प्रतिकूलानि परेषां न समाचरेत्॥

भावार्थः

धर्मस्य सारं—

(i) .... च एतां श्रुत्वा ग्रहणं कुरु। पालनं कुरु। (ii) .... आचरणं परेषां प्रति (iii) .... न कुर्याद्। आत्मनः भावः इदम् अस्ति यत् यः व्यवहारं भवन्तम् शोभनं प्रतीयते तदैव व्यवहारं भवन्तम् (iv) .... कुर्यात्। अस्माभिः आत्मनः प्रतिकूलम् आचरणं न कर्त्तव्यम्।

मञ्जूषा— अन्येषां, प्रति, विपरीतानि, शृणु, कदापि।

उत्तराणि—धर्मस्य सारं

(i) **शृणु।** च एतां श्रुत्वा ग्रहणं कुरु, पालनं कुरु। आत्मनः (ii) **विपरीतानि** आचरणं परेषां प्रति (iii) **कदापि** न कुर्याद्। भावः इदम् अस्ति–यत् यः व्यवहारं भवन्तम् शोभनं प्रतीयते तदैव व्यवहारं भवन्तम् (iv) **अन्येषां प्रति कुर्यात्।** अस्माभिः आत्मनः प्रतिकूलम् आचरणं न कर्त्तव्यम्।

(4) अधोलिखितस्य श्लोकस्य भावार्थः मञ्जूषायाः पदं चित्वा पुनः लिखत— $4 \times \frac{1}{2} = 2$

पिबन्ति नद्यः स्वयमेव नाम्भः
स्वयं न खादन्ति फलानि वृक्षाः।
नादन्ति सस्यं खलु वारिवाघः
परोपकाराय सतां विभूतयः॥

भावार्थः

प्रस्तुते श्लोके कविः परोपकार महिमायाः वर्णयत् कथयति यत् नद्यः स्वयं—

(i) .... न पिबन्ति, वृक्षा: स्वयं फलानि न खादन्ति, मेघा: नूनं एव (ii) .... न भक्षयन्ति। अनेक प्रकारेण (iii) .... सम्पत्तय: परेषाम् (iv) .... भवति।

मञ्जूषा— परोपकाराय, सस्यं, अम्भ:, सज्जनानां।

उत्तराणि—प्रस्तुते श्लोके कवि: परोपकारस्य महिमाया: वर्णयत् कथयति नद्य: स्वयं

(i) **अम्भ:** न पिवन्ति, वृक्षा: स्वयं फलानि न खादन्ति, मेघा: नूनं एव (ii) **सस्यं** न भक्षयन्ति। अनेन प्रकारेण (iii) **सज्जनानाम्** सम्पत्तय: परेषाम् (iv) **परोपकाराय** भवति।

(5) अधोलिखितस्य श्लोकस्य भावार्थ: मञ्जूषाया: पदं चित्वा पुन: लिखत— **4 × ½ = 2**

गुणेष्वेन हि कर्त्तव्य: प्रयत्न पुरुषै: सदा।

गुणयुक्ति दरिद्रोऽपि नेश्वरेरगुणै: सम: ॥

भावार्थ:

प्रस्तुते श्लोके गुणार्जनस्य प्रेरणा वर्णितं कृतम् अस्ति यत्–मानवं सदैव।

(i) .... प्राप्तुं एव प्रयत्नं कर्त्तव्यम्। निर्धने इति। (ii) .... जन: समृद्धिवान् (iii) .... सदृशं (iv) .... शक्नोति। इदम् अभिप्रायं अस्ति यत् गुणहीन जनद कियत् अपि ऐश्वयै: युक्तं भव स: कदापि गुणयुक्तं न भवति।

मञ्जूषा— गुणवान्, गुणान्, गुणहीनेन, कदापि

उत्तराणि—प्रस्तुते श्लोके गुणार्जनस्य प्रेरणा वर्णितं कृतम् अस्ति यत् मानवं सदैव

(i) **गुणान्** प्राप्तं एव प्रयत्नं कर्त्तव्यम्। निर्धने सति।

(ii) **गुणवान्** जन: समृद्धिवान् (iii) गुणहीनेम सदृशं, (iv) **कदापि** न शक्नोति। इदम् अभिप्रायं अस्तियत् गुणहीन जन: कियत् अपि ऐश्वयै: युक्तं भव: स: कदापि गुणयुक्तं न भवति।

(6) अधोलिखितस्य श्लोकस्य भावार्थ: मञ्जूषायाऽ पदं चित्वा पुन: लिखत— **4 × ½ = 2**

आरम्भगुर्वी क्षयणी क्रमेण।

लध्वीपुरा वृद्धिमती च पश्चात्

दिनस्य पूर्वार्द्धपरार्द्ध भिन्ना

छायेण मैत्री खलसज्जनानाम्।

भावार्थ:

प्रस्तुते श्लोके दुष्टानां सज्जानाम् च मित्रताया: विषये वर्णनं कृतम्।

दृष्टानाम् मैत्री (i) .... पुन: शनै: शनै: (ii) .... भवति। स्वजननानां मैत्री आरम्भे अल्पी भवति भूय: शनै: शनै: वृद्धि उपगता। (iii) .... छायेव (iv) .... भवति।

मञ्जूषा— आदौ दीर्घा, क्षयशीला, पूर्वार्द्धन परार्द्धन, पृथग्भूता

उत्तराणि—प्रस्तुते श्लोके दुष्टानाम् सज्जनानाम् च मित्रताया: विषये वर्णनं कृतम्। दुष्टानाम् मैत्री (i) **आदौ दीर्घा** पुन: शनै:शनै: (ii) **क्षयशीला** भवति। सज्जनानां मैत्री आरम्भे अल्पी भवति भूय: शनै: शनै: वृद्धिं उपगत पूर्वाद्धेन परार्द्धन छायेव। (iii) **पृथग्भूता** भवति।

(7) अधोलिखितस्य श्लोकस्य भावार्थ: मञ्जूषाया: पदं चित्वा पुन: लिखत— **4 × ½ = 2**

यत्रापि कुत्रापि गत भवेयु–

हंसा महीमण्डलमण्डनाय

हानिस्तु तेषां हि सरोवराणां

दोषां मशलै: यह विप्रयोग:।

भावार्थ:

प्रस्तुते श्लोके उत्तमपुरुषस्य सम्पर्केण भवितुम् शोभाया: प्रशंसाया: वर्णनं कृतम् यत् प्रकृते: शोभा हंसै: भवति।

(i) .... पृथ्वीमण्डलालङ्करणाय एव सन्ति। नूनं तडागानाम्। (ii) .... तु तदा भवति यदा हंसै: सह तेषां (iii) .... भवति अत: हंसान् यत्र–तत्र सरोवरे (iv) .... कुर्यु:

मञ्जूषा— वियोग:, विचरणं, हंसा, हानि

उत्तराणि—प्रस्तुत श्लोके उत्तमपुरुषस्य सम्पर्केण भवितुम् शोभाया: प्रशंसाया: वर्णनं कृतम् यत् प्रकृते: शोभा: हंसै: भवति। (i) **हंसा:** पृथ्वीमण्डलालङ्करणया एव सन्ति। नूनं तडागानाम् (ii) **हानि:** तु तदा भवति, यदा हंसै: सह तेषां (iii) **वियोग:** भवति। अत: हंसान् यत्र–तत्र सरोवरे। (iv) **विचरणं** कुर्य:।

(8) अधोलिखितस्य श्लोकस्य भावार्थ: मञ्जूषाया: पदं चित्वा पुन: लिखत— **4 × ½ = 2**

गुणा गुणज्ञेषु गुणा भवन्ति, ते निर्गुणं प्राप्य भवन्ति दोषा:।

आस्वाद्यतोया: प्रवहन्ति नद्य: समुद्रमासाद्य भवन्त्यपेया:॥

भावार्थ:

प्रस्तुते श्लोके सत्सङ्गत्या: महिमाया: वर्णयत् कवि: कथयति यत्र गुणज्ञातृषु जनेषु विद्यमानेन कारणेन एव।

(i) .... सगुणा: कथयन्ति। गुणहीनान्। (ii) .... प्राप्तं कृत्वा ते दुर्गुणा: (दोषा:) भवन्ति। उदाहरणार्थं नद्या: (iii) .... भवन्ति अपितु उदधिं प्राप्य ता: (iv) .... भवन्ति:

मञ्जूषा— अस्वाद नीत्य जलसम्पन्न:, जनान्, गुणान्, क्षारीयजलसम्पन्ना:

उत्तराणि—प्रस्तुत श्लोके सत्सङ्गतया: महिमाया: वर्णयत् कवि: कथयति यत् गुणज्ञातृषु जनेषु विद्यमानेन कारणेन एव (i) **गुणान्** सगुणा: कथयन्ति। गुणहीनान्। (ii) **जनान्** प्राप्तं कृत्वा ते दुर्गुणा: (दोषा:) भवन्ति। उदाहरणार्थं–नद्या: (iii) **स्वादनीयजलसम्पन्न:** भवन्ति, अपितु उदधिं प्राप्य ता: (iv) **क्षारीयजल सम्पन्ना:** भवन्ति।

नवम पाठः

सिकतासेतुः

(1) **अधोलिखितस्य श्लोकस्य भावार्थः मञ्जूषाया पदं चित्वा पुनः लिखत—** 4 × ½ = 2

परिधानैरलङ्कारै भूर्षितोऽपि न शोभते।

नरो निर्मणि भोगीव सभायां यदि वा गृहे॥

भावार्थः

प्रस्तुत श्लोके विद्ययाहीन जनस्य विषये वर्णनं कृतम्, यत-अलंकृतवस्त्राणां आभूषणां च सुसज्जिताः जनः परन्तु विद्ययाहीनः जनाः तदैव

(i) .... न भवति यदैव (ii) .... न शोभते। दिवसे मार्गभ्रष्टः अभवत् (iii) .... संध्यां तावद् गृहे प्रवेश प्राप्नोति तदा अपि (iv) .... नहि मन्यते।

मञ्जूषा— मणिहीनसर्पः, भ्रमयुक्तः, सुशोभितं, जनः

उत्तराणि—प्रस्तुत श्लोके विद्यया हीनजनस्य विषये वर्णनं कृतम गत् अलंकृतवस्त्राणां आभूषणां च सुसज्जिताः जनाः परन्तु विद्यया हीनाः जनाः सभायां तदैव (i) **सुशोभितं** न भवति यथैव (ii) **मणिहीनसर्पः** न शोभते। दिवसे मार्गभ्रष्टः अभवत् (iii) **जनः** संध्या तावद् गृहे प्रवेश प्राप्नोति तदा अपि (iv) **भ्रमयुक्तः** नहि मन्यते।

(2) **अधोलिखितस्य श्लोकस्य भावार्थः मञ्जूषाया पदं चित्वा पुनः लिखत—** 4 × ½ = 2

रामो बबन्ध यं सेतुं शिलाभिर्मकरालये।

विदधद् बालुकाभिस्तंयासि त्वमतिरामताम्॥

भावार्थः

प्रस्तुते श्लोके इन्द्रः वेयं परिवर्तनं कृत्वा तपोदत्रः नामः बालकस्य समीपे आगच्छति। यत् श्रीरामः

(i) .... यस्य सेतोः शिलाभिः (ii) .... तं एवं च कथयति सिकताभिः कुर्वन्तम् त्वम् तस्य (iii) .... अतिक्रमणं (iv) ....।

मञ्जूषा— निर्माणं अकरोत्, मकरालये, यासि, पुरुषार्थस्य

उत्तराणि—प्रस्तुते श्लोके इन्द्रः वेषं परिवर्तनं कृत्वा तपोदत्रः नाम बालकश्य समीपे आगच्छत एवं च कथयति यत् श्रीरामः (i) **मकरालये** यस्य सेतोः शिलाभिः (ii) **निर्माणंअकरोत्** तं सिकताभिः कुर्वन्तम् त्वम् तस्य (iii) **पुरूषार्थस्य** अतिक्रमणं (iv) यासि।

(3) **अधोलिखितस्य श्लोकस्य भावार्थः मञ्जूषाया पदं चित्वा पुनः लिखत—** 4 × ½ = 2

विना लिप्यक्षरज्ञानं तपोभिरेव केवलम्।

यदि विद्या वशे स्युस्ते, सेतुरेव तथा मम॥

भावार्थः

अत्र श्लोके तपोदत्तः अक्षरज्ञानं विनैव वैदुष्यमवाप्तुम् अभिलषति। अस्यां उत्तरस्यां इन्द्रः तपोदत्तं कथयति-यदि

(i) .... अक्षरज्ञानेन विना एव केवलं (ii) .... विद्या तव नियन्त्रणे भविष्यति, तु (iii) .... मम अयम् जलबन्धः यपि (iv) ....निर्मितं भविष्यति।

मञ्जूषा— तेनप्रकारेण, लिपि, तपस्यया, सिकताभिः

उत्तराणि—अत्र श्लोके तपोदत्तः अक्षरज्ञानं विनैव वैदुष्मभवाप्तुम् अभिलषति, अस्यां उत्तरस्यां इन्द्रः तपोदत्तं कथयति-यदि (i) **लिपि** अक्षरज्ञानेन विना एव केवलं (ii) **तपस्यया** विद्या तव नियन्त्रणे भविष्यति, तु (iii) **तेनप्रकारेण** यम अद्यम् जलबन्धः अपि (iv) **सिकताभिः** निर्मितं भविष्यति।

दशमः पाठः

जटायोः शौयर्म

(1) **अधोलिखितस्य श्लोकस्य भावार्थः मञ्जूषायाः पदं चित्वा पुनः लिखत—** 4 × ½ = 2

सा तदा करुणा वाचो विलपन्ती सदु:खिता

वनस्पतिगतं गृध्रं ददर्शायत लोचना॥

भावार्थः

प्रस्तुत श्लोके पञ्चवट्यां कानने सीतायाः करुणं विलापं श्रुत्वा पक्षिश्रेष्ठः जटायुः तस्य रक्षार्थं अधावत्। तदा—

(i) .... करुणया वाण्या क्वि कुन्दनं कुर्वती (ii) .... सीता (iii) .... जटायुः (iv) .... ।

मञ्जूषा— अपश्यत्, विशालाक्षी, अतिदु:खिता, वृक्षेस्थिते।

उत्तराणि—प्रस्तुत श्लोके पञ्चवट्यां कानने सीतायाः करुणः विलापं श्रुत्वा पक्षिश्रेष्टः जटायुः तस्य रक्षार्थ अधावत्। तदा—(i) **विशालाक्षी** करुणया काण्या क्रन्दनं कुर्वती। (ii) .... **अतिदु:खिता** सीता (iii) **वृक्षे स्थिते** जटायुं (iv) अपश्यत्।

(2) **अधोलिखितस्य श्लोकस्य भावार्थः मञ्जूषायाः पदं चित्वा पुनः लिखत—** 4 × ½ = 2

जटायो पश्य मामार्य हियमाणामनाथवत्।

अनेन राक्षसेन्द्रेण करुणं पापकर्मणा।

भावार्थः

प्रस्तुते श्लोके (i) .... वदति—'जटायो! पश्यं माम् अत्र (ii) .... कुर्वत् नयति। अयं दानवपतिः पापकर्म कृत्वा (iii) .... दु:साहसेन। (iv) .... ।

मञ्जूषा— माम, सीता, आकर्षयति, अपहरणं

उत्तराणि—प्रस्तुत श्लोके (i) **सीता** वदति—'जटायो! पश्य' माम् आयं (ii) **अपहरणं** कुर्वत् नयति। अयं दानवपतिः पादकर्मकृत्वा (iii) **माम—**दु:साहसेन। (iv) आकर्षयति।

(3) **अधोलिखितस्य श्लोकस्य भावार्थः मञ्जूषायाः पदं चित्वा पुनः लिखत—** 4 × ½ = 2

तं शब्दमवसुष्पतस्तु जटायुरथ शुश्रुवे।

निरीक्ष्यरावणं क्षिप्रं वैदेही च ददर्शसः

भावार्थ:

सीतायाः (i) .... आकर्ण्य यदा (ii) .... जटायोः निद्रा भग्नं अभवत् तदा सः (iii) .... सुष्ठु प्रकारेण प्रेक्ष्य सतवरम् एव। (iv) .... अपश्यत्।

मञ्जूषा— सीतां, सुसुप्तः, करुणशब्दं, रावणं।

उत्तराणि—प्रस्तुत श्लोके (i) **सीतायाः करुण शब्दं आकर्ण्य** (ii) **सुसुप्तः** जटायोः निद्रा भग्नं अभवत् तदा सः (iii) **रावणं** सुष्ठुप्रकारेण प्रेक्ष्य सत्वरम्! एव (iv) **सीतां** अपश्यत्।

(4) अधोलिखितस्य श्लोकस्य भावार्थः मञ्जूषायाः पदं चित्वा पुनः लिखत— $4 \times \frac{1}{2} = 2$

तवः पर्वतशृङ्गाभस्तीक्ष्णतुण्डा खगोत्तमः।

वनस्पतिगतः श्रीमान्व्याजहार शुभां गिरम्।

भावार्थ:

यदा जटायुः सीतायाः करुण शब्दं अशृणोत् तदा पर्वतश्रेष्ठः (i) .... शोभायुक्तं वनस्पतिगतं (ii) .... । (iii) .... वाण्याम् इत्थम् (iv) .... ।

मञ्जूषा— अकथयत्, तीक्ष्णचञ्चना, पक्षिराजः श्रेष्ठम्

उत्तराणि—यदा जटायुः सीतायाः करुणशब्दं अश्रृणेत् तदा पर्वतश्रेष्ठः (i) **तीक्ष्णचञ्च्वा शोभायुक्तं** (ii) **वनस्पति गहं** (iii) **पक्षिराजः** (iv) **सुन्दर श्रेष्ठाम्** वाण्याम् इत्थम् (v) **अकथयत्।**

(5) अधोलिखितस्य श्लोकस्य भावार्थः मञ्जूषायाः पदं चित्वा पुनः लिखत— $4 \times \frac{1}{2} = 2$

निवर्तय मतिं नीचां परदाराभिमर्शनात्।

न तत्वसमाचारेद्धीरो यत्परोऽस्य विगर्हयेत॥

भावार्थ:

भो जटायु! रावणं सद्वुद्धिः प्रेरणा ददन् कथयति यत् परस्त्री स्पर्शात् नीचां (i) .... वारणं कुरु। तस्य सह समाचरेत्। घृणित कार्यं करणं (ii) .... अस्ति सदा अस्म निन्द्यात्। वीरपुरुषाय एतादृशं (iii) .... उचितं न अस्ति! सः रावणं। (iv) .... पृथक् भवितुम् कथयति।

मञ्जूषा— पापं, दुष्कर्मणः गति, कार्यं

उत्तराणि—भो जटायुः! रावणं सद्वुद्धिः प्रेरणा ददन् कथयति यत् परस्त्री स्पर्शात् नीचां (i) **कार्यं** वरणं कुरु। तथा सह समाचरेत। घृणितकार्यं करणं (ii) पापं अस्ति, सदा अस्य निदान्त। वीरपुरुषाय एतादृशं (iii) **मति** उचितं न अस्ति। सः रावणं (iv) **दुष्कर्मणः** पृथक् भवितुम कथयति।

(6) अधोलिखितस्य श्लोकस्य भावार्थः मञ्जूषायाः पदं चित्वा पुनः लिखत— $4 \times \frac{1}{2} = 2$

वृद्धोऽहं त्वं युवा धन्वी सरथः कवची शरी।

न चाप्यादाय कुशली वैदेही में गमिष्यसि॥

भावार्थ:

प्रस्तुते श्लोके जटायुः रावणं कथयति भोरावणः अहम् (i) .... अस्मि त्वं युवा च चापि धनुर्धरः। (ii) .... कवचधारी वाणधरः भव। मम कुशली (iii) .... गृहीत्वा त्वं न गमिष्यसि। एषु पङ्क्तिषु। (iv) .... रावणे कटाक्षं कुर्वन् प्रतीयते।

मञ्जूषा— जटायो, रथयुक्तं, वृद्धा, सीतां

उत्तराणि—प्रस्तुते श्लोके जटायुःरावणं कथयति-भोरावणः अहम् (i) **वृद्धः** अस्मि, त्वं युवा च। चापि धुनर्धरः (ii) **रथयुक्तं** कवचधारी वाणधरः भव। मम कुराली (iii) **सीतां** गृहीत्वा त्वं न गमिष्यसि। एषु पंङ्क्तिषु (iv) **जटायो** रावणे कटाक्षं कुर्वन् प्रतीयते।

(7) अधोलिखितस्य श्लोकस्य भावार्थः मञ्जूषायाः पदं चित्वा पुनः लिखत— $4 \times \frac{1}{2} = 2$

तस्य तीक्ष्णनरवाभ्यां तु चरणाभ्यां महावलः

चकार बहुधा गोत्र व्रणान्थ्यतगसत्तमः।

भावार्थ:

पक्षिषुश्रेष्ठ महोवलः च तु स्वतीक्ष्णनरवाभ्याम् (i) .... च रावणे। (ii) .... अनेक प्रकारेणां। (iii) .... ब्रणान्। (iv) .... । जटायुः स्वपञ्जानाम् प्रहारेण तस्य महाधनुं खंडितं अकरोत्।

मञ्जूषा— चकार, गात्रे, चरणभ्यां प्रहारेण।

उत्तराणि—पक्षिषुश्रेष्ठ महाबलः च तु स्वतीक्ष्णनरवााभ्याम् (i) **चरणाभ्यां** च रावणे (ii) **गात्रे** अनेकप्रकाराणां (ii) **प्रहारेण** व्रणान्। (iv) **चकार** जटायुः स्वपञ्जानाम् प्रहारेण तस्य महाधनुं खंडित अकरोत्।

(8) अधोलिखितस्य श्लोकस्य भावार्थः मञ्जूषायाः पदं चित्वा पुनः लिखत— $4 \times \frac{1}{2} = 2$

ततोऽस्य सशरं चापं मुक्तामणिविभूषितम्।

चरणाभ्यां महातेजा बभञ्जस्य महद्धनुः॥

भावार्थ:

प्रस्तुते श्लोके जटायुः रावणस्य अपरिवर्तित मनोवृत्तिं विलोक्य तस्य भयङ्करं आक्रमणं करोति। (i) महातेजस्वी जटायुः (ii) .... वाणेन सहितम् च (iii) .... स्वचरणाभ्यां (iv) .... कृतवान्।

मञ्जूषा— भग्नं, महद्धनुं, तदैव, मुक्तामणि विभूषितं

उत्तराणि—प्रस्तुत श्लोके जटायुः रावणस्य अपरिवर्तितं मनोवृतिं विलोक्य तस्य भयङ्कर आक्रमणं करोति। (i) **तदैव** महोतेजस्वी जटायुः (ii) **मुक्तामणिविभूषितं** वाणेन सहितं च (iii) **महद्धनुं** स्वचरणाश्यां (iv) **भग्नं** कृतवान्।

(9) अधोलिखितस्य श्लोकस्य भावार्थः मञ्जूषायाः पदं चित्वा पुनः लिखत— $4 \times \frac{1}{2} = 2$

स भग्नधन्वा विरथो हतारखो हतसारथिः।

अङ्कोनादाय वैदेही पपात भुवि रावणः॥

भावार्थः

प्रस्तुते श्लोके जटायुः (i) .... च युद्धस्य वर्णनं अस्ति। रावणः भग्नः (ii) .... रथविहीनः हातश्वः हत। (iii) .... वैदेही अङ्केन खादाय भुमौ अपतत्। (iv) .... दुष्कर्मणः एतादृशं एवं परिणामो भवति।

मञ्जूषा— सारथिः, नूनं, रावणस्य, धनुः

उत्तराणि—प्रस्तुते श्लोके जटायुः (i) **रावणस्य** च युद्धस्थ वर्णनं अस्ति। रावणं भग्नः। (ii) **धनुः** रथविहीनः हताश्वः हल। (iii) **सारथि** वैदेही अङ्केन आदाय भूमौ अपतत्। (iv) **नूनं** दुष्कर्मणः एतादृशं एव परिणामो भवति।

(10) अधोलिखितस्य श्लोकस्य भावार्थः मञ्जूषायाः पदं चित्वा पुनः लिखत— **4 × ½ = 2**

संपरिष्वजय वैदेहीं वामेनाङ्केन रावणः।
तलेनाभिजटानाशु जटायुं क्रोधमूर्च्छितः॥

भावार्थः

क्रोधवशात् (i) .... वामेनाङ्केन। (ii) .... सम्पलिङग्य। (iii) .... तवरितम्। (iv) .... अमारयत्।

मञ्जूषा— तलस्यधारेण, रावणः, सीताम् जटायुं

उत्तराणि—क्रोधवशात् (i) **रावणः** वामोनङ्केन। (ii) **सीतां** सम्पलिङग्य। (iii) **तलस्य धारेण** त्वरितम्। (iv) **जटायुं** अमारयत्।

(11) अधोलिखितस्य श्लोकस्य भावार्थः मञ्जूषायाः पदं चित्वा पुनः लिखत— **4 × ½ = 2**

जटायुस्तमीतक्रम्य तुण्डेनास्य खागाधिपः।
वामबाहून्दश तदा व्यपहारदरिन्दमः॥

भावार्थः

क्रोधान्धरावणेन (i) .... प्राणघातकं प्रहारं (ii) .... जटायुः तस्योपरिता प्रहारं कृत्वा तस्य। (iii) .... अङ्कस्य दशबाहन् क्षत-विक्षातं अकरोत्। रात्रुनाशकः। (iv) .... पराक्रमः बुद्धिकाशलस्य इदं सुन्दरम् उदाहरणं अस्ति।

मञ्जूषा— वाम, खगाधिपस्य, पक्षिराजः, चुञ्च्वा

उत्तराणि—क्रोधान्धरावणो (i) **पक्षिराजः** प्राणघातकं प्रहारं अकरोत्। जटायुः तस्मोपरि (ii) **चञ्च्वा** प्रहारं कृतवा तस्य (iii) **वाम** अङ्कस्य दशवाहून् क्षत-विक्षतं अकरोत्। शत्रुनाशकः (iv) **खगाधिपस्य** पराक्रमः बुद्धिकौशलस्य इदं सुन्दरम् उदाहरणं अस्ति।

20. प्रसंङ्गनुसारं अर्थचयनम्/अर्थमेलनम्

प्रथम पाठः

भारतीय वसन्तगीतिः

(1) अधोलिखितं रेखाङ्कित प्रसंङ्गनुसारं अर्थचयनम्/अर्थमेलनम **4 × ½ = 2**

(i) **निनादय** नवीनामये वाणि! वीणाम्।
(अ) नाध्वनिं, (ब) नितरां वादय, (स) गुञ्जितं

(ii) गृदूं गाय गीतिं **ललित-नीति-लीनाम्**।
(अ) सुन्दरनीतिलीनाम्, (ब) मनोहरलीनाम्, (स) रमणीय-नीति।

(iii) मधुर-मञ्जरी-पिञ्जरी-भूत मालाः।
(अ) पीतानां, (ब) पीतपक्तयः, (स) आमंकुसुमम्।

(iv) वसन्ते **लसन्ती** इह सरसा रसालाः।
(अ) शोभते, (ब) शोभन्ते, (स) शोभति।

उत्तराणि—(i) (ब) नितरांवादय (ii) (अ) सुन्दर नीतिलीनाम् (iii) (ब) पीतपंक्तयः (iv) शोभन्ते।

(2) अधोलिखितं रेखाङ्कित प्रसंङ्गनुसारं अर्थचयनम्/अर्थमेलनम **4 × ½ = 2**

(i) **कलापाः** ललित-कोकिला-काकलीनाम्
(अ) समूहाः, (ब) सम्पूर्णः, (स) सरलाः

(ii) मन्दमन्दं **सनीरे** समीरे वहति।
(अ) सजले, (ब) जलयुक्तः, (स) जलस्य समीपे

(iii) कलिन्दात्मजायाः **सवानीरतीरे।**
(अ) वेतसतटे, (ब) वेतसयुक्ते तटे, (स) वेतसे।

(iv) **नतां** पङ्क्तिमालोक्य मधुमाधवीनाम्।
(अ) नतिप्राप्ताम्, (ब) नतनि, (स) अधः नतां।

उत्तराणि—(i) (अ) समूहाः, (ii) (अ) सजले (iii) (ब) वेतसयुक्ते तटे (iv) नतिप्राप्ताम्।

(3) अधोलिखितानां पदानां अर्थमेलनम् कुरुत— **4 × ½ = 2**

(क)		(ख)
(i) रसालाः	—	वायौ
(ii) मञ्जुकुञ्जे	—	मनोहर पल्लवे
(iii) समीरे	—	शोभनलतावितानें
(iv) ललितपल्लवे	—	आम्राः

उत्तराणि—(i) रसालाः — आम्राः
(ii) मञ्जुकुञ्जे — शोभनलतावितानें
(iii) समीरे — वायौ
(iv) ललितपल्लवे — मनोहरपल्लवे

(4) अधोलिखितानां पदानां अर्थमेलनं कुरुत— **4 × ½ = 2**

(क)		(ख)
(i) पुष्पपुञ्जे	—	भ्रमराणाम्
(ii) मलिनाम्	—	पुष्पसमूहे
(iii) उच्छलेत्	—	कृष्णवर्णाम्
(iv) अलीनाम्	—	ऊर्ध्वं गच्छेत्

उत्तराणि—(i) पुष्पपुञ्जे—पुष्पसमूहे (ii) मलिनाम्—कृष्णवर्णाम् (iii) उच्छलेत्—ऊर्ध्वं गच्छेत् (iv) अलीनाम्—भ्रमराणाम्।

OSWAAL BOOKS® LEARNING MADE SIMPLE

(5) अधोलिखितानां पदानां अर्थमेलनं कुरुत— **4 × ½ = 2**

(i) मलयमारुतोच्चुम्बिते — पङ्क्तिम्
(ii) सुमम् — मलयानिलसंस्पृष्टे
(iii) स्वनन्तीं — कुसुमम्
(iv) ततिं — ध्वनिं कुर्वतीम्

उत्तराणि—(i) मलयमारुतोच्चुम्बिते—मलयानिलसंस्पृष्टे (ii) सुमम्—कुसुमम् (iii) स्वनन्ती—ध्वनिं कुर्वतीम् (iv) ततिं—पङ्क्तिम्।

द्वितीय पाठः

स्वर्णकाकः

(1) अधोलिखितं रेखांङ्कितपदानां प्रसङ्गानुसारं उचितं पर्यायपदं लिखत— **4 × ½ = 2**

(i) तस्याः एका **दुहिता** आसीत्।
(अ) सुतः, (ब) सुते, (स) पुत्र

(ii) विलोक्य सा **प्रहर्षिता** सञ्जाता।
(अ) दुखिता, (ब) प्रसन्ना, (स) प्रसन्नं।

(iii) तस्यां **महार्हाणि** हीरकाणि विलोक्य सा प्रहर्षिता सञ्जाता।
(अ) मूल्यानि, (ब) बहुमूल्यानि, (स) अद्भुतानि।

(iv) माता **स्थाल्यां** तण्डुलभिक्षिप्य पुत्रीम् आदिशत्।
(अ) स्थाली, (ब) स्थालीपात्रे, (स) स्थाल्यान्।

उत्तराणि—(i) (अ) सुता (ii) (ब) प्रसन्ना (iii) (ब) बहुमूल्यानि (iv) (ब) स्थालीपात्रे।

(2) अधोलिखितं रेखांङ्कितपदानां प्रसङ्गानुसारं उचितं पर्यायपदं लिखत— **4 × ½ = 2**

(i) एका निर्धना वृद्धा स्त्री **न्यवसत्**।
(अ) वसति, (ब) अवसत्, (स) वसेत्।

(ii) एको विचित्रः काकः **समुड्डीय** तामुपाजगाम्।
(अ) उत्पुल्य, (ब) उत्प्लुत्य, (स) उल्लख्यः।

(iii) तेन स्वर्णं **गवाक्षात्** कथितं।
(अ) वातायनात्, (ब) वातायन्, (स) वतायन।

(iv) काकः प्राह-पूर्व लघु **प्रातराशः** क्रियताम्।
(अ) कल्पवर्तः, (ब) स्वल्पाहारः, (स) पूर्वाहारः।

उत्तराणि—(i) (ब) अवसत् (ii) (ब) उत्प्लुव्य (iii) (अ) वातायनात् (iv) (अ) कल्प्वर्तः।

(2) अधोलिखितानां पदानां अर्थमेलनम् कुरुत— **4 × ½ = 2**

(क)		**(ख)**
(i) मा शुचः	—	लोभवशीभूता
(ii) आससाद	—	अकथयत्
(iii) व्याजहार	—	प्राप्नोत्
(iv) लुब्धा	—	शोकं मा कुरु

उत्तराणि—(i) माशुचः—शोकं माकुरु (ii) आससाद—प्राप्नोत् (iii) व्याजहार—अकथयत् (iv) लुब्धा—लोभवशीभूता।

(क)		**(ख)**
(i) अवतारयामि	—	अक्षताम्
(ii) निर्भर्त्सयम्ती	—	अवतीर्णं करोमि
(iii) प्रासादः	—	भर्त्सनां कुर्वन्ती
(iv) तण्डुलान्	—	भवनम्

उत्तराणि—(i) अवतारयामि—अवतीर्णं करोमि (ii) निर्भर्त्सयन्ती—भर्त्सनां कुर्वन्ती (iii) प्रसादः—भवनम् (iv) तण्डुलान्—अक्षतान्।

चतुर्थ पाठः

गोदोहनम्

(1) अधोलिखितं रेखांङ्कितपदानां प्रसङ्गानुसारं उचितं पर्यायपदं लिखत— **4 × ½ = 2**

(i) मल्लिका **मन्दस्वरेण** शिवस्तुतिं करोति।
(अ) निम्नस्वरेण, (ब) उच्चस्वरेण, (स) मध्यमस्वरेण

(ii) अहं **जिह्वालोलुपतां** नियन्त्रयितुम् अक्षामः अस्मि।
(अ) रसनालोभम्, (ब) रसनायाः (स) रसनालुब्धा

(iii) मल्लिका तु **धर्मयात्रायै** गतः।
(अ) तीर्थयात्रां, (ब) तीर्थयात्रायै, (स) धार्मिक भ्रमण

(iv) त्रिंशत-**सेटकम** परिमितं दुग्धम्।
(अ) एक लीटर मितम्, (ब) प्रतिलीटर, (स) लीटरम्

उत्तराणि—(i) (अ) निम्नस्वरेण (ii) (अ) रसनालोभम् (iii) (ब) तीर्थयात्रायै (iv) (अ) एक लीटर-मितम्।

(2) अधोलिखितं रेखांङ्कितपदानां प्रसङ्गानुसारं उचितं पर्यायपदं लिखत— **4 × ½ = 2**

(i) अहम् प्रतिदिनं **दुग्धदोहनं** करोमि।
(अ) पयोदोहनम्, (ब) पयसः, (स) पयांसि

(ii) जीवनं **क्षणभङ्गुरम्** अस्ति।
(अ) भञ्जनशीलं, (ब) त्रोटकं, (स) त्रुटिम्।

(iii) कथं त्वं **रक्तरञ्जितं**?
(अ) शोणिताप्लावितम्, (ब) रक्तेनवहितं, (स) शोणितं।

(iv) धेतुः दोग्धुम् **अनुमतिम्** एव न ददाति।
(अ) आज्ञा, (ब) आदेश, (स) निर्देशं।

उत्तराणि—(i) (अ) पयोदोहनम् (ii) (अ) भञ्जनशीलं (iii) (अ) शोणिताप्लावितम् (iv) (अ) आज्ञा।

(3) अधोलिखितानां पदानां अर्थचयनम् कुरुत— **4 × ½ = 2**

(क)		**(ख)**
(i) अन्योन्यम्	—	द्रुतम्
(ii) शुष्कम्	—	दुःखम् आप्नोति

(iii) विषीदति — परस्परम्

(iv) क्षिप्रम् — नीरसम्

उत्तराणि—(i) अन्योन्यम् — परस्परम्

(ii) शुष्कम् — नीरसम्

(iii) विषीदति — दु:खम् आप्नोति

(iv) क्षिप्रम् — द्रुतम्

(4) अधोलिखितानां पदानां अर्थचयनम् कुरुत— 4 × ½ = 2

(क)		(ख)
(i) कल्याणकाङ्क्षिणा	—	विक्रयं कृत्वा
(ii) रिक्ताः	—	संलग्नौ
(iii) निरतौ	—	शून्याः
(iv) विक्रीय	—	कल्याणेच्छुकेन

उत्तराणि—(i) कल्याणकाङ्क्षिणा — कल्याणेच्छुकेन

(ii) रिक्ताः — शून्याः

(iii) रिरतौ — संलग्नौ

(iv) विक्रीय — विक्रयं कृत्वा

पंचम पाठः

सूक्तिमौक्तिकम्

(1) अधोलिखितं रेखांङ्कितपदानां प्रसङ्गानुसारं उचितं पर्यायपदं लिखत— 4 × ½ = 2

(i) **वृत्तं** यत्नेन संरक्षेद्।

(अ) धनं, (ब) आचरणं, (स) सदाचारं

(ii) वित्तमेति च याति च।

(अ) धनं, (ब) निर्धनं, (स) सम्पत्तिं।

(iii) श्रूयतां **धर्मसर्वस्वं**।

(अ) सम्पूर्णसारं, (ब) कर्त्तव्यसारः, (स) कर्त्तव्यपालनं।

(iv) आत्मनः **प्रतिकूलामि** परेषां न समाचरेत्।

(अ) अनुकूलानि, (ब) विपरीतानि, (स) बहुमूल्यानि।

उत्तराणि—(i) (ब) आचरणं (ii) (अ) धनं (iii) (ब) कर्त्तव्यसारः (iv) (ब) विपरीतानि।

(2) अधोलिखितं रेखांङ्कितपदानां प्रसङ्गानुसारं उचितं पर्यायपदं लिखत— 4 × ½ = 2

(i) प्रियवाक्य प्रदानेन सर्वे **तुष्यन्ति** जन्तवः।

(अ) तोषम्, (ब) तोषम् अनुभवन्ति, (स) सन्तोषं

(ii) येषां **मरालैः** सह विप्रयोगः

(अ) राजैः, (ब) हंसैः, (स) मत्स्यैः

(iii) **वारिवाहाः** सस्यं न अदन्ति।

(अ) मेद्याः, (ब) नद्याः, (स) आपाः

(iv) आरम्भगुर्वी **क्षयिणी** क्रमेण।

(अ) क्षयशीलाः, (ब) क्षयेन, (स) क्षयाः।

उत्तराणि—(i) (ब) तोषमअनुभविन्त (ii) (ब) हंसैः (iii) (अ) मेद्याः (iv) (अ) क्षयशीलाः।

(3) अधोलिखितानां पदानां अर्थचयनम् कुरुत— 4 × ½ = 2

(क)		(ख)
(i) अगुणैः	—	कथनीयम्
(ii) विभूतयः	—	गुणरहितैः
(iii) विप्रयोगः	—	समृद्धयः
(iv) वक्तव्यम्	—	वियोगः

उत्तराणि—(i) अगुणैः — गुणरहितैः

(ii) विभूतयः — समृद्धयः

(iii) विप्रयोगः — वियोगः

(iv) वक्तव्यम् — कथनीयम्

(4)

(क)		(ख)
(i) वृद्धिमती	—	प्राप्य
(ii) आरम्भगुर्वी	—	वृद्धिम् उपगता
(iii) खलसज्जनानाम्	—	आदौदीर्घा
(iv) आसाद्य	—	दुर्जनसुजनानाम्

उत्तराणि—(i) वृद्धिमती — वृद्धिम् उपगता

(ii) आरम्भगुर्वी — आदौ दीर्घा

(iii) खलसज्जनानाम् — दुर्जनसुजनानाम्

(iv) आसाद्य — प्राप्य

षष्ठ पाठः

भ्रन्तोबालः

(1) अधोलिखितं रेखांङ्कितपदानां प्रसङ्गानुसारं उचितं पर्यायपदं लिखत— 4 × ½ = 2

(i) कश्चन बालः **भ्रान्तः** पाठशालागमन बेलायां। क्रीडितुं निर्जगाम।

(अ) भ्रमयुक्तः, (ब) भ्रमं, (स) भ्रमां

(ii) **तन्द्रालुः** बालो लज्जया तेषां दुंष्टिपथमपि परिहरत्रेकाकी किमप्युद्यानं प्रविवेश।

(अ) अलसः, (ब) आलसी, (स) अलसीम्

(iii) **निष्कुटवासिनः** एव प्राणिनो मम वयस्या इति।

(अ) वृक्षकोटरनि वासिनः, (ब) वृक्षकोटरे, (स) वृक्षकोटरं

(iv) सर्वे विद्यालयगमनाय **त्वरमाणाः** वभूवुः

(अ) त्वरां कुर्वन्तुः, (ब) शीघ्रमाणाः, (स) त्वरितं

उत्तराणि—(i) (अ) भ्रमयुक्तः (ii) (अ) अलसः (iii) (अ) वृक्षकोटर निवासिनः (iv) (अ) त्वरां कुर्वन्तः।

OSWAAL BOOKS LEARNING MADE SIMPLE

(2) अधोलिखितं रेखांङ्कितपदानां प्रसङ्गानुसारं उचितं पर्यायपदं लिखत— **4 × ½ = 2**

(i) वयं हि **मधुसंग्रहव्यग्राः** स्म।

(अ) पुष्परसं, (ब) पुष्परससंकलनतत्पराः,, (स) पुष्परससञ्चितं

(ii) अनेन **मिथ्यागर्वितेन** कीटेन इति।

(अ) व्यर्थगर्वः, (ब) व्यर्थाहङ्करयुक्तेन, (स) अहंकारेण

(iii) बालकः चञ्चवा तृणशलाकादिकम् **आददानम्** चटकं अपश्यत्।

(अ) गृह्णाति, (ब) गृह्यन्तम्, (स) गृहाणं

(iv) बालकः चटकाय **स्वादूनि** भाक्ष्यकवलानि दानस्य लोभं दत्तवान्।

(अ) स्वादिष्टानि, (ब) सुगन्धानि, (स) मधुरसानि

उत्तराणि—(i) (ब) पुष्परससंकलनतत्पराः (ii) (ब) व्यर्थाहङ्करयुक्तेन (iii) (ब) गृह्यन्तम् (iv) (अ) स्वादिष्टानि।

(3) अधोलिखितानां पदानां अर्थमेलनं कुरुत— **4 × ½ = 2**

(क)		(ख)
(i) भक्ष्यकवलानि	—	दुष्टिमार्गम्
(ii) भूयोभूयः	—	आचार्यस्य
(iii) उपाध्यायस्य	—	पुनःपुनः
(iv) दुष्टिपथम्	—	भक्षणीयग्रासाः

उत्तराणि—(i) भक्ष्यकवलानि — भक्षणीयग्रासाः
(ii) भूयोभूयः — पुनःपुनः
(iii) उपाध्यायस्य — आचार्यस्य
(iv) दृष्टिपथम् — दृष्टिमार्गम्

(4) अधोलिखितानां पदानां अर्थमेलनं कुरुत— **4 × ½ = 2**

(क)		(ख)
(i) केलिभिः	—	समयस्य यापनम्
(ii) पलायमानम्	—	ग्रीष्मदिने
(iii) निदाधदिवसे	—	धावन्तम्
(iv) कालक्षेपम्	—	क्रीडाभिः

उत्तराणि—(i) केलिभिः — क्रीडाभिः
(ii) पलायमानम् — धावन्तम्
(iii) निदाधदिवसे — ग्रीष्मदिने
(iv) केलिभिः — क्रीडाभिः

(5) अधोलिखितानां पदानां अर्थमेलनं कुरुत— **4 × ½ = 2**

(क)		(ख)
(i) कुत्सा	—	संबोधितवान्
(ii) प्रथाम्	—	भर्त्सना
(iii) निषिद्धः	—	प्रसिद्धिम्
(iv) समबोधयत्	—	अस्वीकृतः

उत्तराणि—(i) कुत्सः — भर्त्सना
(ii) प्रथाम् — प्रसिद्धिम्
(iii) निषिद्ध — अस्वीकृतः
(iv) समबोधयत् — संबोधितवान्

सप्तमः पाठः

सिकतासेतुः

(1) अधोलिखितं रेखांङ्कितपदानां प्रसङ्गानुसारं उचितं पर्यायपदं लिखत— **4 × ½ = 2**

(i) **सिकताः** जलप्रवाहे स्थास्यन्ति।

(अ) बालुकाभिः, (ब) बालुकाः, (स) बालुः

(ii) बाल्ये **पितृचारणैः** क्लेश्यमानोऽपि विद्यां नाऽधीतवानस्मि।

(अ) तातपादैः, (ब) पितृहस्तैः, (स) पितृनेत्रैः

(iii) अहम् **गर्हितो**ऽभवम्।

(अ) प्रशंसितः, (ब) निन्दितः, (स) निष्कासितः

(iv) **परिधानैः** अलङ्कारैर्भूषितोऽपि न शोभते।

(अ) वस्त्रैः, (ब) वेशभूषा, (स) सुसज्जितैः

उत्तराणि—(i) (ब) बालुभाः (ii) (अ) तातपदैः (iii) (ब) निन्दितः (iv) (अ) वस्त्रैः

(2) अधोलिखितं रेखांङ्कितपदानां प्रसङ्गानुसारं उचितं पर्यायपदं लिखत— **4 × ½ = 2**

(i) तपोदत्तः **कुटुम्बिभिः** मित्रैः गर्हितः अभवत्।

(अ) परिवारजनैः, (ब) बन्धुः, (स) बान्धवैः

(ii) इदानीम् **तपश्चर्यया** विद्यामवाप्तुं प्रवृत्तां अस्मि।

(अ) तपः, (ब) तपसा, (स) तपस्यायाः

(iii) भवद्भिः **उन्मीलितं** मे नयनयुगलम्।

(अ) उद्घटितम्, (ब) उत्पाटिता, (स) उन्मील्य

(iv) अक्षरं ज्ञान विनैव **वैदुष्यम्** अवाप्तुम् अभिलषामि।

(अ) पाण्डित्यम्, (ब) पंडितानां, (स) विदुषः

उत्तराणि—(i) (अ) परिवारजनैः (ii) (ब) तपसा (iii) (अ) उद्घाटितम् (iv) (अ) पाण्डित्यम्।

(3) अधोलिखितं रेखांङ्कितपदानां प्रसङ्गानुसारं उचितं पर्यायपदं लिखत— **4 × ½ = 2**

(i) **सर्वेलक्ष्यम्** आत्मगतम्।

(अ) सलज्जम्, (ब) सलक्ष्यं, (स) राजगं

(ii) साधु साधु! **आञ्जनेयम**प्यतिक्रामसि।

(अ) हनुमन्तम्, (ब) हनुमत्, (स) हनुमानं

(iii) दिवसे **मार्गभ्रान्तः** सन्ध्यां यावद् यदि गृहमुपैति तदपि वरम्।

(अ) भ्रममार्गः, (ब) पथभ्रष्टः, (स) भ्रमितः

(iv) अये कुतोऽयं **कल्लोलोचछलनः** ध्वनिः।

(अ) तरङ्गोच्छलनस्य, (ब) कल्लोर्ध्वगते, (स) कलकलं

उत्तराणि—(i) (अ) सलज्जम् (ii) (अ) हनुमत्तम् (iii) (ब) पथभ्रष्टः (iv) (अ) तरङ्गोच्छलनस्य।

(4) अधोलिखितानां पदानांअर्थमेलनं कुरुत— 4 × ½ = 2

(क)		(ख)
(i) सेतुः	—	बन्धुबान्धवैः
(ii) क्लेश्यमानः	—	अध्ययनं कृतवान्
(iii) अधीतवान्	—	जलबन्धः
(iv) ज्ञातिजनैः	—	संताप्यमानः

उत्तराणि—(i) सेतुः — जलबन्धः

(ii) क्लेश्यमानः — संताप्यमानः

(iii) अधीतवान् — अध्ययनं कृतवान्

(iv) ज्ञातिजनैः — बन्धुबान्धवैः

(5) अधोलिखितानां पदानांअर्थमेलनं कुरुत— 4 × ½ = 2

(क)		(ख)
(i) निःश्वस्य	—	उपरिगन्तुम्
(ii) उपैति	—	उपहासपूर्वकम्
(iii) सोत्प्रासम्	—	प्राप्नोति
(iv) अधिरोढुम्	—	दीर्घश्वासं त्यक्त्वा

उत्तराणि—(i) निःस्वस्य — दीर्घश्वासं त्यक्त्वा

(ii) उपैति — प्राप्नोति

(iii) सोत्प्रासम् — उपहासपूर्वकम्

(iv) अधिरोढुम् — उपरि गन्तुम्

अष्टमः पाठः

जटायोः शौर्यम्

(1) अधोलिखितं रेखांङ्कितपदानां प्रसङ्गानुसारं उचितं पर्यायपदं लिखत— 4 × ½ = 2

(i) जटायांपश्य मामार्य **ह्रियमाणाम**नाथवत्।

(अ) नीयमानाम्, (ब) नयमानं, (स) आनेतुं

(ii) अनेन **राक्षसेन्द्रेणा**करुणं पापकर्मणा।

(अ) असुरेण, (ब) दानवपतिना, (स) दानवेन

(iii) निवर्तय मतिं नीचां **परदाराभिमर्शनात्।**

(अ) परस्त्रीस्पर्शात्, (ब) परदारेभ्यः, (स) परस्त्रीस्परौः

(iv) वनस्पतिगतः **श्रीमान्व्याजहार** शुभां गिरम्।

(अ) अकथयत्, (ब) उक्तं, (स) उक्तवत्

उत्तराणि—(i) (अ) नीयमानाभ् (ii) (ब) दानवपतिना (iii) (ब) परस्त्रीस्पर्शात् (iv) (ब) अकथयत्।

(2) अधोलिखितं रेखांङ्कितपदानां प्रसङ्गानुसारं उचितं पर्यायपदं लिखत— 4 × ½ = 2

(i) स **भग्नधन्वा** विरथो हताश्वो हतसारथिः।

(अ) भग्नःधनुः, (ब) धनुष्भग्नः, (स) धनुभंङ्ग

(ii) **पतगेश्वरः** रावणस्य मुक्तामणिविभूषितं सशरं चापं बभञ्ज।

(अ) जटायोः, (ब) जटायुः, (स) जटायुं

(iii) **खगाधिपः** जटायुः रावणस्यगात्रेवृणान् अकरोत्।

(अ) पक्षिराजः, (ब) वनराजः, (स) खगश्रेष्ठः

(iv) **अरिन्दमः** खगाधिपः जटायुः अस्य दश बामवाहून व्यपाहरत्

(अ) शत्रुदमनः, (ब) शत्रोः, (स) शत्रुणाम्

उत्तराणि—(i) (अ) भग्नः धनुः (ii) (ब) जटायुः (iii) (अ) पक्षिराजः (iv) (अ) शत्रुदमनः।

(3) अधोलिखितानांम् पदानां अर्थमेलनम् कुरुत— 4 × ½ = 2

(क)		(ख)
(i) अभिजघान	—	भग्नं कृतवान्
(ii) आशु	—	चञ्च्वा
(iii) तुण्डेन	—	शीघ्रम्
(iv) बभञ्ज	—	आक्रान्तवान्

उत्तराणि—(i) अभिजघान — आक्रान्तवान्

(ii) आशु — शीघ्रम

(iii) तुण्डेन — चञ्च्वा

(iv) बभञ्ज — भग्नं कृतवान्

(4) अधोलिखितानाम् पदानां अर्थमेलनं कुरुत— 4 × ½ = 2

(क)		(ख)
(i) व्रणान्	—	वाणधरः
(ii) व्यपाहरत्	—	वारणंकुरु
(iii) निवर्तय	—	उत्खातवान्
(iv) शरी	—	प्रहारजनित्स्फोटान्

उत्तराणि—(i) व्रणान् — प्रहारजनितस्फोटान्

(ii) व्यपाहरत् — उत्खातवान्

(iii) निवर्तय — वारणंकुरु

(iv) शरी — बाणधरः

(5) अधोलिखितानां पदानां अर्थमेलनम् कुरुत— 4 × ½ = 2

(क)		(ख)
(i) कवची	—	पक्षिश्रेष्ठः
(ii) विरथः	—	अपतत्
(iii) पपात्	—	रथविहीनः
(iv) पतगसत्तमः	—	कवचधारी

उत्तराणि—(i) कवची — कवचधारी
(ii) विरथः — रथविहीनः
(iii) पपात् — अपतत्
(iv) पतगसत्तमः — पक्षिश्रेष्ठः

नवमः पाठः

पर्यावरणम्

(1) अधोलिखितं रेखांङ्कितपदानां प्रसङ्गानुसारं उचितं पर्यायपदं लिखत— **4 × ½ = 2**

(i) विविधा विहगाः कलकूजिनैस्तत्र **श्रोत्ररसायनं** ददति।
(अ) कर्णस्वरः, (ब) कर्णफूलः, (स) कर्णामृतम्

(ii) सरितो **गिरिनिर्सराः** च अमृत स्वादु निर्मलं जलं प्रयच्छन्ति।
(अ) पर्वतेभ्यः, (ब) पर्वताजां प्रपाताः, (स) पर्वतेभ्यः प्रपात

(iii) **यन्त्रागाराणां** विषाक्तं जलं नद्यां निथात्यते।
(अ) यन्त्रालयानां, (ब) यन्त्रालयं, (स) यन्त्रालयेषु

(iv) **अजातशिशुः** मातृगर्भे सुरक्षितः तिष्ठति।
(अ) अनुत्पन्न जातकः, (ब) अज्ञातबालः, (स) अन्जानशिशुः

उत्तराणि—(i) (स) कर्णामृतम्, (ii) (ब) पर्वतानां प्रपातः, (iii) (ब) यन्त्रालयानाम् (iv) (अ) अनुत्पन्न जातकः।

(2) अधोलिखितं रेखांङ्कितपदानां प्रसङ्गानुसारं उचितं पर्यायपदं लिखत— **4 × ½ = 2**

(i) प्रकृतिः **समेषां** प्राणिनां संरक्षणाय वर्तते।
(अ) सर्वेषां, (ब) सर्वे, (स) सर्वेण

(ii) प्रकृतिः सर्वान् **पुष्णाति**।
(अ) पुष्टं, (ब) पोषणंकरोति, (स) पौष्टिकं

(iii) शुद्धवायुरपि **वृक्षकर्तनात्** सङ्कटापन्नो जायते।
(अ) वृक्षाणाम् उच्छेदात्, (ब) (स)

(iv) मानवः पर्यावरण**कुक्षौ**।
(अ) गर्भे, (ब) आन्तरिके, (स) भुवौ

उत्तराणि—(i) (अ) सर्वेषां (ii) (ब) पोषणं करोति (iii) (अ) वृक्षाणाम् उच्छेदात् (iv) (अ) गर्भे।

(3) अधोलिखितानां पदानांअर्थमेलनं कुरुत— **4 × ½ = 2**

(क)		**(ख)**
(i) अपेयम्	—	जलौघैः
(ii) देवायतनम्	—	वातचक्रैः
(iii) बात्याचक्रैः	—	देवालयः मन्दिरम्
(iv) जलप्लावनैः	—	पातुम् अयोग्यम्

उत्तराणि—(i) अपेयम् — पालुम् अयोग्यम्
(ii) देवायतनम् — देवालयः मन्दिरम्
(iii) वात्याचक्रैः — वातचक्रैः
(iv) जलप्लावनैः — जलौघैः

(4) अधोलिखितानां पदानांअर्थमेलनं कुरुत— **4 × ½ = 2**

(क)		**(ख)**
(i) लोकमङ्गलाशंसिनः	—	आच्छादियते
(ii) स्थलमलापनोदिनः	—	स्वीकृतम्
(iii) अङ्गीकृतम्	—	भूमिमलापसारिणः
(iv) आव्रियते	—	समाजकल्याणकामाः

उत्तराणि—(i) लोकमङ्गलाशंसिनः — समाजकल्याणकामाः
(ii) स्थलमलापनोदिनः — भूमिमलापसारिणः
(iii) अङ्गीकृतम् — स्वीकृतम्
(iv) अव्रियते — आच्छादियते

❑❑

द्वादशः पाठः

वाङ्मनः प्राणस्वरूपम्

सारांश—प्रस्तुत पाठ छन्दोग्योपनिषद के छठे अध्याय के पञ्चम पाठ पर आधारित है। इसमें मन, प्राण तथा वाक् (वाणी) के सन्दर्भ में रोचक विवरण प्रस्तुत किया गया है। उपनिषद् के गूढ़ प्रसंग को बोधगम्य बनाने के उद्देश्य से इसे आरुणि एवं श्वेतकेतु के संवादरूप में प्रस्तुत किया गया है। आर्ष परम्परा में ज्ञान प्राप्ति के तीन उपाय बताए गए हैं जिनमें परिप्रश्न भी एक है। यहाँ गुरु सेवापरायण शिष्य वाणी, मन तथा प्राण के विषय में प्रश्न पूछता है और आचार्य उन प्रश्नों के उत्तर देते हैं।

आरुणि अपने पुत्र श्वेतकेतु को उपदेश देते हैं कि खाया हुआ अन्न तीन प्रकार का होता है। उसका स्थिरतम भाग मल होता है, मध्यम भाग माँस होता है और सबसे लघुतम भाग मन होता है। पिया हुआ जल भी तीन प्रकार का होता है, उसका स्थविष्ठ भाग मूत्र होता है, मध्य भाग लोहित (रक्त) होता है और अणिष्ठ भाग प्राण होता है। अर्थात् पिए गए तरल द्रव्यों का सबसे छोटा भाग प्राण होता है। भोजन से प्राप्त तेज भी तीन तरह का होता है—उसका स्थविष्ठ भाग अस्थि होता है, मध्यम भाग मज्जा (चर्बी) होता है और जो लघुतम भाग है—वह वाणी होता है। हे सौम्य! मन अन्नमय, प्राण जलमय तथा वाणी तेजोमय है—यह भी समझ लेना तेजोमय है—ऐसा जानना चाहिए। श्वेतकेतु आरुणि से कहते हैं कि हे भगवन्! आप मुझे पुनः समझाइए।

आरुणि बोले—हे सौम्य! ध्यानपूर्वक सुनो! मथे जाते हुए दही की अणिमा (मलाई) ऊपर तैरने लगती है। उसका घी बन जाता है। जो खाया जाता है, वह अन्न है। अन्न ही निश्चित रूप से मन है। न्याय और सत्य से अर्जित किया हुआ अन्न सात्विक होता है। उसे खाने से

मन भी सात्विक होता है। दूषित भावना और अन्याय से अर्जित अन्न तामस होता है। अन्न का सार तत्त्व मन, जल का प्राण तथा तेज का वाणी है। मेरे उपदेश का सार यही है कि मनुष्य जैसा अन्न ग्रहण करता है, उसका मन, बुद्धि और अहंकार (चित्त) वैसा ही बन जाता है। कथ्य का सारांश यह है कि सात्विक भोजन से मन सात्विक होता है। राजसी भोजन से मन तामस होता है और तामस भोजन से मन की प्रवृत्ति भी तामसी हो जाती है।

इस संसार में जल ही जीवन है और प्राण जलमय होता है। तैल (तेल) घृत आदि के भक्षण से वाणी विशद् होती है और भाषणादि कार्यों से सामर्थ्य की वृद्धि करती है। इसलिए वाणी को तेजोमयी कहा जाता है। इस प्रकार मन अन्नमय है, प्राण जलमय है और वाणी तेजोमयी है।

शब्दार्थाः

प्रष्टुम्	— प्रश्नं कर्तुम्	— प्रश्न करने/पूछने के लिए
प्रष्टव्यम्	— प्रष्टुं योग्यम्	— पूछने योग्य
अशितस्य	— भक्षितस्य	— खाये हुए का
अणिष्ठः	— लघिष्ठः, लघुतमः	— अत्यन्त लघु अथवा सर्वाधिक लघु
अन्यमयम्	— अन्नविकारभूतम्	— अन्न से निर्मित
आपोमयः	— जलमयः	— जल से परिणत
तेजोमयः	— अग्निमयः	— अग्नि का परिणाम-भूत
अवधार्यम्	— अवगन्तव्यम्	— समझने योग्य
विज्ञापयतु	— प्रबोधयतु	— समझाइए
भूयोऽपि	— पुनरपि	— एक बार और
समुदीषति	— समुत्तिष्ठति, समुद्याति समुच्छलति	— ऊपर उठता है
सर्पिः	— घृतम्, आज्यम्	— घी
अश्यमानस्य	— भक्ष्यमाणस्य, निगीर्यमाणस्य	— खाये जाते हुए का
उपदेशन्ते	— प्रवचनान्ते	— व्याख्यान के अन्त में
तेजस्वि	— तेजोयुक्तम्	— तेजस्विता से युक्त
नौ अधीतम्	— आवयोः पठितम्	— हम दोनों द्वारा पढ़ा हुआ

(1) अधोलिखितं नाट्यांशं आधृत्य प्रश्नानाम् उत्तराणि संस्कृतेन लिखत।

श्वेतकेतुः — भगवन्! श्वेतकेतुरहं वन्दे।

आरुणिः — वत्स! चिरञ्जीव।

श्वेतकेतुः — भगवन्! किञ्चित्प्रष्टुमिच्छामि।

आरुणिः — वत्स! किमद्य त्वया प्रष्टव्यमस्ति?

श्वेतकेतुः — भगवन्! ज्ञातुम् इच्छामि यत् किमिदं मनः?

आरुणिः — वत्स! अशितस्यान्नस्य योऽणिष्ठः तन्मनः।

श्वेतकेतुः — कश्च प्राणः?

आरुणिः — पीतानाम् अपां योऽणिष्ठः सः प्राणः।

श्वेतकेतुः — भगवन्! का इयं वाक्?

आरुणिः — वत्स! अशितस्य तेजसो योऽणिष्ठः सा वाक्। सौम्य! मनः अन्नमयं, प्राणः आपोमयः, वाक् च तेजोमयी भवति इत्यप्यवधार्यम।

श्वेतकेतुः — भगवन्! भूय एव मां विज्ञापयतु।

(i) एकपदेन उत्तरत—(केवलं प्रश्नद्वयम्) 2 × ½ = (1)

(i) पाठेस्मिन् आरुणिः कम् उपदिशति?

(ii) श्वेतकेतुः सर्वप्रथमम् आरुणिं कस्य स्वरूपस्य विषये पृच्छति?

(iii) आरुणिः मतानुसारं मनः कीदृशं भवति?

(ii) पूर्णवाक्येन उत्तरत—(केवलं प्रश्नद्वयम्) 2 × 1 = 2

(i) आरुणिः प्राणस्वरूपं कथं निरुपयति?

(ii) श्वेतकेतुः कस्यविषये पृच्छति?

(iii) केयं वाक्?

उत्तराणि—(i) एकपदेन—(i) श्वेतकेतु (ii) मनसः (iii) अन्नमयं।

(ii) पूर्णवाक्येन—

(i) आरुणिः प्राणस्वरूप विषये कथयति—'पीतानाम् अपां योऽणिष्ठः स प्राणः।

(ii) श्वेतकेतुः वाग्विषये पृच्छति।

(iii) अशितस्य तेजसा योऽणिष्ठः सा वाक्।

(2) अधोलिखितं नाट्यांशं आधृत्य प्रश्नानाम् उत्तराणि संस्कृतेन लिखत।

श्वेतकेतुः — भगवन्! वाचमपि विज्ञापयतु।

आरुणिः — सौम्य! अश्यमानस्य तेजसो योऽणिमा, स ऊर्ध्वं समुदीषति। सा खलु वाग्भवति। वत्स! उपदेशान्ते भूयोऽपि त्वां विज्ञापयितुमिच्छामि यत् अन्नमयं भवति मनः, आपोमयो भवति प्राणः तेजोमयी च भवति वागिति। किञ्च यादृशमन्नादिकं गृह्णाति मानवस्तादृशमेव तस्य चित्तादिकं भवतीति मदुपदेशसारः। वत्स! एतत्सर्वं हृदयेन अवधारय।

श्वेतकेतुः — यदाज्ञापयति भगवन्। एष प्रणमामि।

आरुणिः — वत्स! चिरञ्जीव। तेजस्वि नौ अधीतम् अस्तु (आवयोः अधीतम् तेजस्वि अस्तु)।

प्रश्नः

(i) एकपदेन उत्तरत—(केवलं प्रश्नद्वयम्) 2 × ½ = 1

(i) अन्नस्य सारतत्वं किम् भवति?

(ii) प्राण कस्य सात तत्वं अस्ति?

(iii) कम् उपगम्य श्वेतकेतुः अभिवादयति?

(ii) पूर्णवाक्येन उत्तरत—(केवलं प्रश्नद्वयम्) 2 × 1 = 2

OSWAAL BOOKS® LEARNING MADE SIMPLE

(i) मानवानां चेतांसि कीदृशानि भवन्ति?

(ii) वाक् कीदृशी भवति?

(iii) आरुणिः श्वेतकेतुं = केन प्रकारेण आशीर्वचः अददात्?

उत्तराणि—(i) एकपदेन—(i) मनः, (ii) जलस्य/आपः, (iii) आरुणिम्।

(ii) पूर्णवाक्येन—(i) यादृशमन्नादिकं गृह्णाति मानवस्तादृशमेव तस्य चित्तादिकं भवतीति।

(ii) अश्यमानस्य तेजसः सः अणिमा स ऊर्ध्वः समुद्रीषति, सा खलु वाग्भवति।

(iii) आरुणिः श्वेतकेतुं आर्शीवचः अददात्-वत्स! चिरञ्जीव! तेजस्वि नौ अधीतम् अस्तु।

(3) अधोलिखितं नाट्यांशं आधृत्य प्रश्नानाम् उत्तराणि संस्कृतेन लिखत।

आरुणिः — सौम्य! सावधानं शृणु। मथयमानस्य दध्नः योऽणिमा, स ऊर्ध्वं समुदीषति, तत्सर्पिः भवति।

श्वेतकेतुः — भगवन्! भवता घृतोत्पत्तिरहस्यम् व्याख्यातम्। भूयोऽपि श्रोतुमिच्छामि।

आरुणिः — एवमेव सौम्य! अश्यमानस्य अन्नस्य योऽणिमा, स ऊर्ध्वं समुदीषति। तन्यनो भव. ति। अवगतं न वा?

श्वेतकेतुः — सम्यगवगतं भगवन्!

आरुणिः — वत्स! पीयमानानाम् अपां योऽणिमा स ऊर्ध्वं समुदीषति स एवं प्राणो भवति।

प्रश्नः

(i) एकपदेन उत्तरत—(केवलं प्रश्नद्वयम्) **2 × ½ = 1**

(i) श्वेतकेतुः कस्य उत्पत्तिरहस्यम् व्याख्यातम्?

(ii) पीयमानानाम् अपां अणिमा किम् भवति?

(iii) अश्यमानस्य अन्नस्य अणिमा किम् भवति?

(ii) पूर्णवाक्येन उत्तरत—(केवलं प्रश्नद्वयम्) **2 × 1 = 2**

(i) सर्पिः कि भवति?

(ii) केन घृतोत्पत्तिरहस्यं व्याख्यातम्?

(iii) श्वेतकेतुः कस्य शिष्यः आसीत्?

उत्तराणि—(i) एकपदेन—(i) घृतस्य, (ii) प्राणः, (iii) मनः।

(i) मध्यमानस्थ दध्नः योऽणिमा स ऊर्ध्वः समुदीषति, तत्सर्पिः भवति।

(ii) आरुण्या घृतोत्पत्तिरहस्यं व्याख्यातम्।

(iii) श्वेतकेतुः आरुणेः शिष्यः आसीत्।

(4) 'क' स्तम्भे दत्तानां पदानांमेलनं 'ख' स्तम्भे पर्यायपदानि तयो संयोगं कुरुत—

(क)		**(ख)**
(i) सर्पिः	–	आवयोः पठितम्
(ii) तेजस्वि	–	अवगन्त व्यम्
(iii) अवधार्यम्	–	तेजोयुक्तम्
(iv) नौ अधीतम्	–	आज्यम्

उत्तराणि—(i) सर्पि – आज्यम्

(ii) तेजस्वि – तेजोयुक्तम्

(iii) अवधार्यम् – अवगन्त व्यम्

(iv) नौ अधीतम् – आवयोः पठितम्

(5) 'क' स्तम्भे दत्तानां पदानांमेलनं 'ख' स्तम्भो पर्यायपदानि तयो संयोगं कुरुत—

(क)		**(ख)**
(i) अशितस्या	–	पुनरपि
(ii) आपोमयः	–	लघुतमः
(iii) अणिष्ठ	–	भक्षितस्य
(iv) भूयोऽपि	–	जलमयः

उत्तराणि—(i) अशितस्य – भक्षितस्य

(ii) आपोमयः – जलमयः

(iii) अणिष्ठ – लघुतमः

(iv) भूयोऽपि – पुनरपि

(6) अधोलिखितं रेखाङ्कित पदानां प्रसङ्गानुसारं रचितं पर्यायपदं लिखत— **2**

(i) सौम्य! मनः अन्नमयं।

(अ) जलमयं, (ब) प्राणमयं, (स) अन्नविकारभूतम्

(ii) वत्स! किमध त्वया प्रष्टव्यअस्ति?

(अ) प्रष्टुं योग्यम्, (ब) प्रश्नं कर्तुम्, (स) पृच्छन्तु

(iii) भगवन्! वाचमपि निज्ञापयतु।

(अ) आज्ञापयतु, (ब) प्रबोधयतु, (स) कथयतु

(iv) सः ऊदर्वः समुदीषति।

(अ) समुच्छलति, (ब) अत्तिष्ठति, (स) स्थास्यति।

उत्तराणि—(i) (स) अन्नविकारभूतम्।

(ii) (अ) प्रष्टुं योग्यम्।

(iii) (ब) प्रबोधयतु।

(iv) (अ) समुच्छलति।

(7) अधोलिखितानां पदानां पर्यायपदं लिखत— **2**

(i) अश्यमानस्य ....

(ii) उपदेशान्ते ....

(iii) तेजोमयः ....

(iv) अस्तु ....

उत्तराणि—(i) अश्यमानस्य – शक्ष्यमाणस्य

(ii) उपदेशान्ते – प्रवचनान्ते

(ii) तेजोमयः – अग्निमयः

(iv) अस्तु – भवतु

❑❑

OSWAAL BOOKS® LEARNING MADE SIMPLE